

TANULMÁNYOK

Tardos Róbert

SZOCIOLÓGIAI VÁLASZKÍSÉRLETEK A MIKRO–MAKRO PROBLÉMÁRA*

Bevezető megjegyzések

A mikro–makro probléma valójában a szociológia kezdeteitől jelen van az elméleti-metodológiai diskurzusban, még ha explicit formában csak a legutóbbi néhány évtizedben került is a középpontba. A diszciplína nagykorúsodásának jele, hogy e szemléleti kérdés az elmúlt időszakban élénk tisztázó, identitásképző viták gerjesztőjévé vált (hasonlóképp, mint korábban a „Methodenstreit”, vagy a pozitívizmus-vita a társadalomtudományok „idősebb” ágazataiban). Bár – erre még visszatérek – korántsem állítható, hogy a szociológia egyéb megközelítésbeli választóvonalai másodlagosnak tekinthetők, kétségtelen, hogy ez a dimenzió szinte valamennyi kurrens metodológiai dilemma tematizálására alkalmas. Talán ennek is tulajdonítható divattémává válása a közelmúlt vitáiban.

Éppen a téma szerteágazó voltából következik, hogy egy paper erejéig rendkívül nehéz akár érintőleg is átfogni a kérdéskör valamennyi fontosabb vetületét. Jőmagam azért sem törekedhetem erre, mivel korábban – a debreceni szekció-előadásra való felkérés előtt – inkább csak specifikus metszetből, a kapcsolathálózati elemzés oldaláról foglalkoztam a témával. Nem vitás, személyes érdeklődésem is vezet, amikor előtérbe helyezem a kontextuális-többszintű és a strukturális (network-) elemzés szempontjait, és amikor az egymással versengő paradigmákat Peter Blau

* A tanulmány a Magyar Szociológiai Társaság 1997. évi debreceni közgyűlésének elméleti-elmélettörténeti szekciójára készült előadás átdolgozott változata. Gondolatébresztő megjegyzéseikért köszönettel tartozom Adamik Máriának, Angelusz Róbertnek, Kuczi Tibornak, Némédi Dénesnek, Róbert Péternek, Somlai Péternek és Szántó Zoltánnak. Bár a felvetett problémák egy része komplikáltabb annál, hogy tárgyalásukra jelen keretek közt komolyabban vállalkozhatnék (ahogyan abban sem vagyok biztos, hogy más kérdésekre adott válaszaim kielégítik-e vitapartnereimet), kétségtelen, hogy az elhangzott érvek, megfontolások rányomták bélyegüket a mostani változatra.

makroszociológiai megközelítését kiemelve kívánom megvilágítani (még ha eddigi empirikus orientációm nem is rendelne kifejezetten a mikro/makro-páros utóbbi tagjához).

A kérdéskörhöz való közeledésem módja eleve kizár néhány lehetséges – és gyakran elhangzó – kérdésfelvetést. Kerülni igyekszem például a filozófia határmezsgyéjéhez tartozó olyan vitatémákat, mint a mikro- vagy makro-szint elsődlegességéről való ontológiai fejtegetések. (Amellett, hogy ez a kérdés nem témám, bizonyos értelemben terméketlennek is tartom: úgy vélem, a prioritás kérdése általában véve nem adható válasz; konkrét problémától, szituációtól függően más-más típusú meghatározottságról beszélhetünk.)

A téma szokásos szociológiai kezelésmódjai közül is némiképp szubjektíven kívánok szelektálni. A kérdéskör irodalmát számba véve, a mikro–makro probléma vetületei közt legalább három nagyobb vonulat különíthető el: 1. az elemzési szintek kérdése (a mikro- vagy makroszintnek tulajdonított – individualisztikus vagy holisztikus/kollektivistikus – hangsúllyal, ahol az utóbbi a kontextus, a kollektív vagy globális tulajdonságok kiemelt kezelésére utal, a „makro”-entitás méretétől többé-kevésbé függetlenül); 2. a csoportméret kérdése, az ennek megfelelő ágazati megkülönböztetéssel (mikro- és makroentitások, mikro- és makroszociológia);¹ 3. a szintek közti kapcsolat, az átmenet kérdése (elméleti alapállástól függően a mikro–makro vagy makro–mikro átmenet hangsúlyával). Ha nem is vegytisztán elkülönítve, e tanulmányban elsősorban az első két vetülettel kívánok foglalkozni. A későbbiekben még kitérek azokra a – főként gyakorlati – megfontolásokra, melyek alapján a szintek közti átmenet kérdését valamelyest zárójelbe tehetőknek gondolom, még ha a témakör irodalmában kétségtávolan kiemelt hangsúlyhoz jutott is.²

Nem vállalkozhatom továbbá a kérdéskör elmélettörténeti hététerének, az egymással szemben álló irányzatoknak, a mikro–makro-kapocs elméleti konstrukcióján munkálkodó szerzőknek még csak megközelítőleg teljes számbavételére sem. Ebben a vonatkozásban az érdeklődők számára jó áttekintést nyújtanak Alexander és szerzőtársai (1987), Eisenstadt–Helle (1985) szimpóziumkötetei, illetve Alexander (1988), Collins (1988), Ritzer (1991) feldolgozásai. Az elmélettörténeti háttér – nagyon vázlatos – áttekintésekor a probléma explicit megfogalmazódásának főbb motívumait veszem elsőként számba, majd a mikro- és makromegközelítések paradigmászerű értelmezésére teszek kísérletet. Bizonyos csomópontokra Peter Blau elmúlt két évtizedbeli munkásságán keresztül kívánok rávilágítani, majd az elmúlt időszakból néhány olyan módszertani fejleményt veszek sorra, amelyek a kérdéskör elméleti vonatkozásaiban is termékenyítők lehetnek. Az elméleti-módszertani háttér felvázolása után a mikro–makro hangsúlyeltolódásokhoz a társadalomtörténeti kontextus felől térek vissza. Végül a kérdéskör néhány metodológiai dilemmájával, a módszertani individualizmus kérdésével, valamint a többszintű elemzés általános érvényesítésének és a szintek közti átmenet megragadásának „nagy-elméleti” igényével, az ilyen igények realizálhatóságával foglalkozom. Saját álláspontomat nagyrészt ez utóbbi pontok kapcsán fejtem ki.

Közvetlen háttér: a probléma története, a fogalom pár értelmezése

A szociológia klasszikus elméletei – éppen mivel szociológiaként tételezték magukat, és diszciplináris sajátosságukat többé-kevésbé határozottan kifejezésre kívánták juttatni – alapjában véve makroterminusokkal dolgoztak. A századfordulótól a társadalomkutatás amerikai talajon létrejött mikromegközelítései (Cooley és mások nyomán) inkább szociálpszichológiaként azonosították magukat. Új helyzetet teremtett a szociológia második világháború utáni felfutása és az extenzív fejlődést követő belső differenciálódás. A mikro–makro probléma tudatosulásában elsősorban azok a mikroelméletek játszottak kezdeményező szerepet, amelyek az ötvenes évek domináns szociológiai paradigmájával, a mind absztraktabbá vált parsonsi normatív strukturális-funkcionalista iskolával szemben léptek fel. A mikrohangsúlyú kritikák másik célpontja a módszertan fölötti uralmat ekkoriban átvevő, reprezentatív mintán alapuló survey-megközelítés volt, melynek makro-statisztikai megoszlásokra, korrelációkra irányuló szemléletét (Mills kifejezésével) „absztrakt empiricizmusban”, a véleményképződés folyamatainak csoport- (illetve biográfiai) kontextusától való elvonatkoztatásban marasztalták el.

Persze nehéz egy kalap alá venni ebből az időszakból a homansi viselkedésközpontú, objektívistikus pszicho-szociológiát, a Blumer és mások nyomán tért hódító interpretatív jellegű szimbolikus interakcionizmust, vagy a hatvanas évektől előtérbe kerülő, különösen erős szubjektív hangsúlyú fenomenológiai szociológiát, etnometodológiát, illetve az elmúlt egy-két évtized sikerirányzatává vált, ismét objektív irányba orientálódó racionális választás elméletét. Kétségtől közös azonban bennük az erős dezaggregációs hangsúly, az az alapelv, hogy – ha nem is feltétlenül a vizsgálat tárgyát – a magyarázat szintjét felülről lefelé kell tolni a bizonytalan körvonalú, kétes koherenciájú és felfogásukban önálló teleológiával nem rendelkező nagyobb kollektívumoktól a csoport, illetve az egyén felé. Ugyancsak közös vonásuk a cselekvés-szempontra elmozdított elméleti elmozdulás a – strukturális-funkcionalizmus elmerevedett rendszerfelfogása nyomán rossz hírbe került – strukturális megközelítésekkel szemben.

Az elmélettörténeti háttér fontos eleme volt a szóban forgó időszakban a „nagy-elméletekkel” szemben felerősödött szkepszis. Ez akkor is kisugárzott a makroszemléletre, ha valódi azonosságról nincs szó. Ez utóbbi igénye elvben nem megy azon túl, hogy az egyéni vagy mikro-csoporton felüli szinte(ke)t valóságosan létezőként kezelje, s a szóban forgó „magasabb” szintek önálló összefüggésrendszerét tételezze, a strukturális és az intézményes mozzanatok erőteljes hangsúlyával. Korántsem szükségszerű tehát osztoznia a „nagy-elméletek” minden szintet, minden vonatkozást átfogni kívánó ambíciójával.

A szóban forgó szkepszis azonban nemcsak „a nagy-elméletekkel”, hanem a kevésbé megfogható, bizonytalan körvonalú kollektív fogalmakkal operáló makroszintű megközelítésekkel szemben is megmutatkozott. A pragmatikusan orientált

amerikai szociológiában amúgy is volt hajlandóság a kézzelfoghatóbb problémák előnyben részesítésére, a közvetlenül belátható szituációk, átélhető motívumok kiemelésére. „Hozzuk vissza az embereket!” – adták ki a jelszót még a hatvanas években, és valóban ez vált uralkodó tendenciává a következő évtizedekben.³

Ha a mikro-szemléletű kritikák fő árama nem utolsósorban a strukturális megközelítések mechanisztikus vonásaira fókuszálta ellenvetéseit, a makromegközelítések új hulláma a hetvenes évektől ugyanakkor éppen újszerű struktúramodelljeinek köszönhetette megújult vitalitását (sőt vehette át a kezdeményezést is a mikro-makro konfrontáció újabb etapaiban). A cselekvés mozgásterének intézményes-kapcsolathálózati feltételeire összpontosító „strukturális autonómia”-elméletre (Burt) például aligha érvényes már az a statikus jelleg és merev determinizmus, mely az ellentétes térfélről érkező kritikákban gyakran jelent meg fontos vádpontként. De a strukturális differenciálódás Blau-féle paraméterei is akkora távolságra vannak a funkcionista rendszerelmélet hagyományos elemeitől, hogy aligha alkalmazhatók rájuk a mikroszemléletű ellenvetések szokásos sémái. Igaz, e strukturális innovációk még nagyon is forrásban vannak ahhoz, hogy a kritikák számára stabil célpontot jelenthessenek.

Az áramlatok és ellenáramlatok nyomában a szintetizáló törekvések is egyre erőteljesebben jelentkeztek a hetvenes-nyolcvanas évektől. A mikro-makro probléma felvetése, és még inkább a mikro-makro „kapocs”, „átmenet”, „a szakadék áthidalásának” törekvései nagyrészt ennek a vonulatnak a jegyében jelentek meg. A fent említett kötetek, monográfiák szerkesztői, szerzői – akár a mikro-, akár a makro-oldalról érkeztek – is jórészt a redukcionizmussal szemben léptek fel.

A szintetizáló kísérletek talán legfontosabb hozadéka a fogalmak tisztázásában, pontosításában történő előrelépés. A mikro-makro probléma vetületeinek sokrétűségéről már szó esett, de maguknak az alapfogalmaknak is meglehetősen tág az értelmezési köre. Ritzer (1991) kétdimenziós sémája, amely a mikroszkópikus-makroszkópikus elemzési szint szemléletmód-párosa mellett az objektív-szubjektív tengelyt különbözteti meg, nem utolsósorban azért érdemel figyelmet, mivel felszínes megközelítésben hajlamosak lehetnénk a makro-oldalt az objektív, a mikro-t a szubjektív hangsúllyal azonosítani. Valójában a kulturális-normatív megközelítések többnyire szubjektivistikus makro-, ezzel szemben a viselkedés- (döntés-, választás-) központú irányzatok (akár a homansi, akár a rational choice-változatban) nagyrészt objektív jellegű mikro-elméletek. A megközelítési vetületek ezzel többé-kevésbé egybeeső tipológiáját dolgozta ki Alexander, aki a kérdéskör kapcsán egyszerre hangsúlyozza a „cselekvés” és a „rend” dimenzióját – az előbbinél az individualisztikus vagy kollektivistikus megközelítést, az utóbbinál a (mechanikus-)objektív, illetve a reflexív-interpretatív szemléletmódot különböztetve meg.

A fogalmak további diffúziójának forrása maga a mikro és a makro tartalmának fizikai értelmezhetősége. Collins (1988) a szokásosan használt térbeli mellett az időbeli vonatkoztatás hasonló jelentőségére mutat rá. A mikro-makro aspektusok

térbeli megkülönböztetése a személyes interakciótól a nagyobb aggregációkig terjedő társadalmi entitásokat, az időbeli tengely a szituatív elemektől a hosszú távú folyamatokig nyúló kontinuumot fogja át. Ez utóbbi mozzanat a vitákban nemegyszer háttérbe szorul, noha a par excellence makromegközelítések nem utolsósorban a hosszú folyamatoknak tulajdonítanak kitüntetett jelentőséget.

Jóllehet inkább csak a metodológiai kiindulási szerzők foglalkoznak e kérdéssel kiemelten, Robinson (1950) óta valójában a tévkövetkeztetés témája kulcspozíciót foglal el a szóban forgó kérdéskörben. Az eredeti megfogalmazás szerint az ökológiai tévkövetkeztetés (tehát a makro-jellegű, tipikusan település vagy régiószintű adatokból származó aggregát jellemzőkből az individuális szintre való indokolatlan következtetés) elkerülése állt középpontban⁴, későbbi szerzők (így Scheuch 1974; Alker 1974) ugyanakkor az ellenkező veszélyre: a milióhatás kiiktatásával az individualisztikus tévkövetkeztetés lehetőségére hívta fel a figyelmet. Esser (1993) újabban a magyarázatot egy szinten tartó metodológiai torzításoknak már három típusáról beszél: a kollektivistikus és a pszichologisztikus mellett – Luhmannra utalva –, a cselekvést cselekvésből levezető, autopoietisztikus tévkövetkeztetést is megkülönböztetve.

Néhány szó erejéig meg kell állnunk annál a kérdésnél, vajon általában véve elegendő-e a mikro- és a makro-szintek figyelembevétele, vagy a mezoszintet is figyelembe kell vennünk. Ha a nagy- és a kiscsoportok megkülönböztetése szempontjából, konkrét entitások alapján közelítünk a kérdéskörhöz, e megfontolás feltétlenül figyelmet érdemel. Viszont ha csupán megközelítési szempontból, konkrét csoportméretek tételezése nélkül foglalkozunk e kérdéskörrel – amikor tehát a „mikro” és a „makro” inkább relációs, mint méretkategóriák (tehát különböző viszonylatban ugyanaz az entitás egyszerre lehet makro és mikro) –, a közbülső szint beiktatásának nincs indoka.

A fentiek után meg kell kísérelnem összefoglaló sémát felvázolni a makro- és a mikroirányzat tartalmáról, legalábbis az általam értelmezett formában. Már az eddigiekből is kitűnhetett, hogy sokdimenziós fogalomszindrómáról van szó. E vonatkozások nem feltétlenül alkotnak egymással konzisztens rendszert, de megítélésem szerint valamennyiük árnyalja a fogalompár értelmezési körét. A séma bizonyára sok leegyszerűsítést tartalmaz – esetenként szerintem sem egyértelmű a besorolás (a sémához fűzött jegyzetek néhol utalnak a lehetséges aggályokra). Ha másra esetleg nem is, további tisztázó viták generálására, remélem, alkalmas lehet e sommás áttekintés.

	<i>Mikro</i>	<i>Makro</i>
a vizsgált jelenségek	egyén, (kis)csoport, viselkedés, interakció	társadalom, intézmények, pozíciók, társadalmi viszonylat (hálózati) struktúrák
kiemelt elemzési vetület	cselekvés, folyamat	struktúra (hosszú folyamatok)
központi kategóriák	motívum, szándék, döntés, szituáció	rendszer, korlát (kényszer), kulturális (szimbolikus) környezet
metodológiai alapállás(ok)	módszertani individualizmus ⁵	institucionalizmus, funkcionálizmus, strukturalizmus ⁶
határdisziplínák ⁷	(szociál)pszichológia, közgazdaságtan	történelem, jog
jellegzetes elméletek	szimbolikus interakcionizmus, Homans–Blau–Emerson-féle csereelmélet, ego-központú kapcsolathálózati elemzés, szituációs logikai cselekvéselemzés, racionális döntés elméle	strukturális funkcionálizmus osztályelemzés, strukturális (pozicionális) network-elemzés, Blau-féle differenciációs elmélet
jellegzetes módszerek	kvalitatív technikák, esettanulmány, intenzív interjútechnikák, etnometodológiai elemzés	survey-technikák ⁸ , makro-, területi statisztikák, kvantitatív történeti elemzés, kulturális indikátor- (szimbolikus környezet) elemzés

A fenti séma mindenesetre ismét alkalmat ad annak jelzésére, hogy sem a mikro-, sem a makro-irány nem implikál egységes elméleti irányzatot, hiszen olyan – nagyon eltérő – teoretikus vonulatokat egyesítenek meghatározott szempontból, mint például a szimbolikus interakcionizmus és a racionális döntés (választás) elmélete az egyik, a strukturális funkcionálizmus és az osztályelemzés a másik oldalon. Valójában az általában egy címke alá sorolt irányzatok – mint például a kapcsolathálózati elemzés – is szétválhatnak a két irány alapján, attól függően, hogy művelőik inkább a személyes miliőt, s annak az egyéni viselkedésre gyakorolt befolyását, vagy inkább a strukturális összefüggések, a pozicionális jellemzők alakulását helyezik középpontba.

Peter Blau és a szintek problémája; Blau és Coleman vitája

A nagy vonásokkal felvázolt elmélettörténeti háttérből egy részlet kiemelése, Peter Blau életműve újabb állomásainak felvillantása nemcsak a makromegközelítés markáns reprezentánsát állítja előtérbe, hanem éles fényt vet a mikro–makro probléma egyes csomópontjaira is. Az explicit mikro–makro problémában a makroszociológiai oldalról megfogalmazott eddigi – valójában nem nagy számú – válaszkísérletek közül az egyik legpregnánssabb a „késői” Blau strukturális elmélete. Lényeges itt a pályafutás korszakhatáraitra való utalás. Bár a kontextuális mozzanat, a környezet szerepe Blau munkásságának egészen végigvonul, az ötvenes–hatvanas években készült nagyhatású szervezetszociológiai és csere-(tranzakció-)szociológiai munkáiban – sőt bizonyos értelemben a Duncannel írt mobilitás-szociológiai⁹ alapművében is – a mikromegközelítés dominált. Ehhez képest határozott fordulatot jelentett a hetvenes évektől a strukturális elemzés, a makroszociológiai hangsúlyok egyre határozottabb előtérbe kerülése¹⁰. E váltás alighanem előreszaladt a mainstream-szemléletmódok jellegzetes pozícióihoz képest. Míg az ötvenes–hatvanas évek „mikro-orientáltabb” Blau-ja mára lassan klasszikussá vált, a hetvenes–nyolcvanas évekből való, inkább makrostrukturális jellegű munkáinak (főleg a *Crosscutting Social Circles*, 1984) recepciója mindmáig jóval szórványosabb.¹¹

A Blau-féle strukturális elmélet közvetlen előzményei között a Columbia-iskolának a kontextuális megközelítésre és a többszintű elemzésre irányuló kezdeményezései említethetők, de későbbi szálként fontos ösztönzést jelentett a kapcsolathálózati elemzés pozicionális irányzata is, ezen belül a Harrison White-féle harvardi iskola képviselői közül mindenekelőtt Breiger és Burt munkái.

Breiger jelentős elméleti innovációinak egyike – Simmel nyomán – a személyek és csoportok duális struktúrájának feltárása (Breiger 1974). A személyek közti kapcsolathálózati viszonyok egyszerre a konkrét egyének közti relációk és a személyek mint meghatározott csoportok képviselői közti pozicionális összeköttetések. Sőt – egy-egy egyén többszörös csoporttagságából következően – egyetlen személy is strukturális kapcsolatot teremt különböző csoportok között. (Ez a gondolat aztán hangsúlyos szerephez jutott a strukturális elemzés különböző irányzataiban, így a testületi összefonódások elemzésénél, s nem utolsósorban a Breiger által művelt mobilitási, foglalkozásosztály-elemzési megközelítésben is.)

Burt olyan kulcsfogalmak kidolgozásában jeleskedett, mint a strukturális ekvivalencia (s ennek révén a közvetlen kapcsolatokon alapuló relációs-kohéziós megközelítéssel szemben az összstruktúrán belüli hely hasonlóságán alapuló pozíciós megközelítés megkülönböztetése), vagy a már hangsúlyosan említett strukturális autonómia-koncepció (Burt 1982). Fontos – bár eddig csak részben kiaknázott – kezdeményezése a többszörös személyes pozíción alapuló kvázi network-elemzés technikájának elvi kidolgozása. Noha Blau az előbbi szerzők által kultivált network

típusú strukturális megközelítést kifejezetten nem alkalmazta, szemléleti befolyásuk kétségtől tetten érhető munkássága elmúlt két évtizedének hangsúlyaiiban.

Ha magát a fogalmat nem is ő vezette be, az emergens (a részek, egyének tulajdonságain, viszonyain alapuló, de a létrejövő kollektív/globális vonások alapján azoktól részben függetlenedő) tulajdonságok központi szerepet játszanak Blau struktúrafelfogásában. Strukturális differenciációs elmélete olyan paraméterekre épül, amelyek egyike sem vezethető le közvetlenül az egyéni tulajdonságokból. Blau (1989) e tekintetben annyira következetes, hogy – másokkal ellentétben – egy-egy népesség középjellemzőit, különböző mutatók szerinti átlagos értékeit nem sorolja a strukturális paraméterek közé.

Míg a network-megközelítés képviselőinél a kapcsolati viszonylatok jellege – relációs vagy pozíciós szerkezete – képezi a strukturális elemzés alapelemeit, Blau sajátos felfogása emergens tulajdonságokként a következő ismérveket emeli ki:¹²

- csoportméret (illetve az egymással interakcióban lévő csoportok relatív mérete),

- a kollektív entitás összetételi tulajdonságai: 1. a heterogenitás a nominális és 2. az egyenlőtlenség a graduális tagolódás tekintetében,

- az interszekció/konzolidáció mint a – nominális vagy graduális – különbségek különböző válfajainak egymást keresztező vagy éppen összekapcsolódó, egymást erősítő jellege.

Bár – mint még visszatérek rá – Blau szkeptikus nézeteket fejt ki a különböző szintek összekapcsolásának szintetizáló törekvéseivel kapcsolatban, strukturális megközelítésének empirikus alapművében (Blau–Schwartz 1984) a több szintet szimultán kezelő elemzés páratlanul széles spektrumú példáját mutatja be. Az Egyesült Államok 125 nagyvárosának adatai alapján azt vizsgálja, hogyan befolyásolják e települési entitások fent említett strukturális paraméterei a társadalmi-társas interakció – a konkrét vizsgálati téma esetében a házasságkötések – feltételrendszerét. Az elemzés egységei közt egyaránt fellelhetőek az egyének (mint bizonyos társadalmi pozíciók, csoporttagságok hordozói), a diádok (lévén a házassági kapcsolat a vizsgálat közvetlen szubsztantív témája), a makro-csoportok (a vizsgálat eredményei alapján mindenekelőtt az etnikai-faji kollektívumok) és a csoportközi viszonyok, az ökológiai aggregátumok (a vizsgált 125 nagyváros népessége), és végül a makrotársadalmi szerveződés szintje (olyan kérdésekkel például, mint a társadalmi integráció, a pluralitás és a mobilitás összefüggései).

Blau strukturális paraméterei közül a csoportméret, valamint a heterogenitás és egyenlőtlenség mutatói aránylag nagyobb érdeklődést keltettek, kevesebben rezonáltak viszont az interszekciós-konzolidációs vetület különleges jelentőségére a csoportközi és a makroszerveződési szinteken. Blau ezzel kapcsolatban különösen figyelmet érdemlő eredményekhez jutott. Lássunk néhány példát (amelyek egyúttal tartalmi betekintést is nyújtanak Blau kiemelt témaköreibe). Elsőként e strukturális jellemzők és a társadalmi mobilitás első látásra paradox összefüggéseit említhetjük. A dimenziók erős átmetszése, az interszekció magas szintje (a csoportok közti nyi-

tottság fokán keresztül) a társadalmi mobilitás magas fokát eredményezi, a társadalmi mobilitás magasabb foka viszont (azon keresztül, hogy a mobil személyek bizonyos dimenziókban elfoglalt inkongruens pozícióikat tendenciaszerűen kongruens pozíciókkal váltják fel) az átmetsző tendenciával ellentétben erősíti a konszolidációt. E látszólagos ellentmondás struktúra és folyamat együttes figyelembevételével oldható fel. Legalább annyira érdekes az a – 125 nagyváros településszintű adatainak elemzéséből kibontakozó – kutatási megállapítás, amely a vizsgált konszolidációs struktúra középponti elemeként világosan a faji hovatartozást mutatta ki. Hozzá kell tenni, a szóban forgó eredményeket, sőt az interszekciós-konszolidációs mozzanat szerepét talán maguk a szerzők sem hangsúlyozták jelentőségének megfelelően. Ez is hozzájárulhatott olyan kritikai megfogalmazásokhoz, amelyek szerint Blau struktúrafelfogása nem szentel kellő figyelmet olyan kérdéseknek, hogy valójában mely differenciálódási paraméterek a leglényegesebbek.

A hetvenes éveiben is aktív, elméletét továbbépítő Blau nemcsak a szóban forgó kutatás főbb megállapításait foglalta újra össze néhány éve megjelent összegző művében (*Structural Contexts of Opportunities* 1994), hanem Colemanmel vitatkozva explicit módon is felveti a mikro–makro problémát. Coleman felfogásában (amit Weber *Protestáns etika* című munkájának vizsgálata alapján fejtett ki) a szociológiai elemzésnek három oksági kapcsolatot kell magába foglalnia: 1. a struktúra hatását az egyéni motívumokra, 2. a motívumoktól az egyéni viselkedéshez vezető utat, 3. az egymásra ható egyéni viselkedések visszahatását a struktúrára. Blau a második lépést lényegében feleslegesnek tartja, míg a harmadik lépést illetően az esetek többségénél a szóban forgó visszahatást oly gyengének tartja, hogy gyakorlatilag ezt is zárójelbe teszi. Ez utóbbi egyike azonak a kérdéseknek, amelyekben – nem sok van ilyen – Blau érvelése számomra nem igazán meggyőző. Míg a fent említettek közül a második (a motívumtól az egyéni cselekvéshez átkapcsoló) mozzanatot az esetek jó részében magam is mellőzhetőnek tartom, a harmadik mozzanat elhagyásával viszont elvileg nem értek egyet. Bármennyire gyenge közönséges esetben az egyéni szintről a struktúrára való közvetlen (vissza)hatás, ha teljességgel figyelmen kívül hagynánk – a társadalmi változások egyik fő forrását iktatva ki –, a hosszabb távot tekintve könnyen statikussá válhatna az elemzés¹³.

Kapcsoljuk ehhez a vitapartner Coleman egyik legkésőbb kelt, Fararoval írt összefoglalását e kérdésről (Coleman–Fararo 1992). A szerzők sorra veszik a teljes értékű elméletek kritériumait, amelyek közül az első annak tételezése, hogy a vizsgált jelenség nem az egyének, hanem társadalmi rendszerek viselkedése (legyenek ezek kis vagy nagy rendszerek), a második a rendszert alkotó egyének viselkedésének elemzése, beleértve a) a rendszerszintű viselkedés és az egyéni viselkedés közti átmenetet, b) az egyéni cselekvés mozgatórugóinak pszichológiai elméletét (modelljét). E rövid részlet is jelzi, hogy Coleman pozíciója valójában nem is könnyen behatárolható a szóban forgó problémakörben. Az 1. pont számomra azt jelzi, hogy Coleman – legalábbis pályafutásának ebben az utolsó szakaszában – inkább közbülső álláspontot foglalt el mikro–makro-ügyben, minthogy egyértelműen a

mikro-pólushoz lenne sorolható. A 2b) pont (a motívum pszichológiai modelljének igénye) viszont a mikro-hangsúly továbbélését jelzi Coleman felfogásában. Ha Blaunál egy más jellegű ellenvetést tettem, e ponton a colemani modellhez is személyes megjegyzés kívánczik: közelebb állna hozzám, ha ezen a helyen inkább az egyéni cselekvés mozgatórugóinak szociológiai (vagy éppen szociológiai-kulturális) modelljéről beszelnénk. A szerzőpáros egyébként maga is úgy vélte, hogy a felvázolt hármas követelménynek a vezető elméleti orientációk egyike sem tesz eleget (a funkcionalizmus a 2. pontot iktatja ki egészében véve, a racionális döntés elmélete viszont a 2b) pontot – mivel eleve adottként feltételezi az egyének korántsem általános optimalizációs magatartását¹⁴. Különféle aggregációs jellegű elméletek, mint például a pánikelméletek vagy a pszichikai-frusztrációs alapú forradalomelméletek pedig a 2a) pont kritériumát mellőzik).

Módszertani fejlemények

Az ötvenes–hatvanas években korántsem voltak alaptalanok a mikromegközelítések képviselőinek az elleniránnyal szemben hangoztatott módszertani kifogásai. A survey-alapú makroelemzések gyakran valóban elszigetelt tulajdonságokat aggregáltak (habár az irányzat igazán nagyvonalú művelői, mint például Lazarsfeld, a módszerben rejlő korlátokon akkor is felül tudtak emelkedni). Az elmúlt néhány évtized módszertani fejleményei mindenesetre elhárították az akadályok egy részét a tartalmasabb makroelemzések megalapozása előtt, és az is elmondható, hogy a bővülő eszköztár valamelyest megkönnyítette a többszintű elemzés felé vezető utat. Csodaszerek persze ma sincsenek, és például a mikro–makro átmenet kérdését az alábbiakban részletezendő módszertani fejlemények közül egyik sem oldja meg. (Jó példa erre a network-irányzat, amelynek mikro- és makro-változatai párhuzamosan fejlődtek ki, és integráló metodológiája még várat magára.) A módszertani innovációk azonban mindenesetre közelebb hozzák a különböző szinteken a komoly elméleti kérdések megválaszolását, sőt az egyes szintekről való elemzési eredmények egymásra vonatkoztatását.

E helyen nem részletezhetem az egyes fejleményt, de úgy gondolom, az alábbi listászerű felsorolás is alkalmas lehet a továbblépés irányainak felvillantására:

- a kapcsolathálózati elemzés sztenderd apparátusának fokozatos kialakulása (az egyéni, csoport-, esetenként makro-network-szintek párhuzamos bevonásával – hadd utaljunk vissza az egyének és csoportok duális struktúrájáról, illetve a többszörös pozíciók, átfedések elemzéséről Breiger és Burt kapcsán korábban elmondottakra),

- a kontextuális elemzés mint egyes változók „egyéni” és „strukturális hatásainak” elkülönítésére irányuló kísérlet (noha az ilyen különválasztás elvben mindig problematikus, esetenként mégis jó eséllyel állapítható meg, hogy bizonyos összefüggés mögött – például meghatározott politikai orientációk mentén az aktívabb

vagy passzívabb választási részvétel mögött – egyéni vagy környezeti, például a településmilióval kapcsolatos motívumok állnak),

- az emergens tulajdonságokat jellemző heterogenitási, egyenlőtlenségi és konszolidációs/interszekciós mutatók kidolgozása Blau elmélete nyomán (az e fejlemény nyújtotta makroszociológiai lehetőségek részben még kiaknázatlanok; a nemzetközi komparatív kutatásokkal való összekapcsolása e lehetőséget új dimenziókba helyezheti),

- komparatív adatbázisok (mint az ISSP) felgyülemzése, a nemzeti elemzési szint bevonásának esélye,

- a makrostatisztikák (pl. népszámlálási adatok) növekvő hozzáférhetősége (pl. CD-formában), település- és csoportszintű aggregációk alkalmazásának lehetőségével,

- az egyéni megfigyelési egységre és a makrocsoport-szintű elemzési egységre épülő kutatási programok terjedése (pl. a foglalkozási osztályszerkezet vizsgálatánál),

- a longitudinális kutatássorozatok (pl. GSS, Allbus) idősorainak bővülése (az időbeli-történeti makrokontextus növekvő mértékű kvantitatív megközelíthetőségével),

- King makro–mikro szimulációs modellje (aggregát szintű adatbázisokból kiindulva individuális szintű következtetések igényével).

Mivel igen újkeletű és témánkhoz több szálon kapcsolódó módszertani novumról van szó (lásd King 1997), ez utóbbinál indokoltnak tűnik röviden megállni. Noha kifejezetten technikai megközelítésről van szó, ahol a tulajdonképpeni mikro–makro-probléma közvetlenül egyáltalán nem merül fel, mégis olyan megoldásokat vetít előre, amelyek sok szempontból új dimenziókba helyezhetik a szociológia rendelkezésére álló adatbázist, és a szociológia számára korábban szinte megközelíthetetlennek tűnő kérdésekben ígér válaszokat (például abban a történeti – de aktualitását máig megőrző – kérdésben, hogy annak idején valójában milyen társadalmi bázisról rekrutálódtak Németországban a náciakat hatalomra segítő szavazók). Ismeretes, hogy kialakulásának kezdetén az empirikus társadalomkutatás elsősorban kisebb-nagyobb területi egységeket átfogó aggregát adatokkal dolgozott, és ezt az előzményt váltotta fel a survey-technika elterjedése. E folyamatot – s mindenekelőtt az aggregát elemzés visszaszorulását – lényegesen felgyorsította Robinson már említett nagy hatású tanulmánya 1950-ből, amely elvben ugyan nem „tiltotta el” a kutatókat az ilyen jellegű adatok alkalmazásától, a különböző buktatók felidézésével a gyakorlatban mégis elbátortalanította a terület művelőit. Bár azóta sokan próbálkoztak különféle eljárásokkal, hogy révükön az ökológiai szint alapján többkevesebb biztonsággal következhessünk az egyéni összefüggésre is, igazán megnyugtató megoldások még nem születtek. Gary King technikája most ezzel kecsegtet, és a közlemények alapján az első eredmények mindenképpen biztatóak. Mivel a területi-statisztikai adatbázis történeti visszatekintésben szinte kimeríthetetlen, e

technika számos kérdésben az egyéni szintre is értelmezhetően gazdagíthatja a társadalomkutatás adatbázisát.¹⁵

A probléma társadalmi-politikai kontextusa: rövid kitekintés

Ha nem is részletekbe menően, a korábbiakban a mikro–makro probléma előtérbe kerülésének néhány tudomány–endogén elméletlettörténeti vonatkozását tekintetem át. Mivel a kérdés fejlődéstörténetére, lehetséges kimenetelére kétségkívül hatással vannak olyan exogén, társadalmi-politikai tényezők, melyek a szociológia egészének jövőjét is nagyban befolyásolhatják, a befejezéshez közeledve indokolt röviden ezekről is szólni.

Beck és mások nyomán a szociológiai diskurzusban mára szinte közhelyszerűvé vált a „társadalom”, a „társadalmi” (s általában az ezekkel kapcsolatos kollektív képződmények) határai fokozatos elmosódásának emlegetése. Egymáshoz hasonló hangsúllyal, egy „külső” és egy „belső” folyamat, a globalizáció és az individualizáció tematizálódik leggyakrabban ennek kapcsán. Nem tagadható, hogy a fokozatos – sőt egyre erőteljesebben előrehaladó – globalizáció sok tekintetben „elégiesíti” azokat a nemzetállami határokat, amelyekhez a hagyományos értelemben felfogott „társadalom” külső keretei tapadtak. Számos érv szól az individualizáció tézise mellett is, amely szerint a hagyományos (osztály vagy rendi jellegű) kollektívumok fokozatosan feloldódnak, „élethelyzet” csoportokká alakulnak át, amikor úgy tűnik fel, hogy az egyének megszabadulnak hagyományos kötöttségeik nagy részétől, és jóval nagyobb tér nyílik az egyéni döntések, személyes stílusválasztások előtt. (S e mikro-szemlélet irányába ható kontextuális tényezők sorát még egy politikai jellegűvel is megtoldva: úgy tűnik, az elmúlt néhány évtized uralkodó politikai áramlatai, a status quo megőrzése értelmében vett konzervativizmus térhódítása még inkább felerősítették ezeket a folyamatokat. Ha a társadalmi oktatáspolitikai háttérbe szorul az egyéni felelősséggel szemben a különböző társadalmi problémák értelmezésekor, ha nem is közvetlenül, de ez is a mikro-szemlélet felerősödését vonhatta maga után.¹⁶)

E folyamatok persze nem hagyhatják érintetlenül magát a szociológia egészét sem, amelynek hagyományos öndefiníciója épp az érintett kollektív képződményekhez tapad. A „társadalmi” ez a szóban forgó elmosódása, kiürülése sokak szemében oly mértékűnek mutatkozik, hogy már arról folyik vita: nem veszítette-e el egyáltalán a tárgyát, a jelentőségét a diszciplína (lásd például a német szociológusok és Bourdieu részvételével lefolyt vitát a *Die Zeit* hasábjain, illetve az erről való beszámolót – Bartal 1997 – a *Szociológiai Szemle* hasábjain).

Kérdés, a „társadalom”, a „társadalmi” valóban eltűnik, vagy új formákat ölt, amelyeket még ezután kell körvonalazni. A globalizáció következményeinek szociológiai kezelése valójában nem igazán új fejlemény, egészen különböző szemléleti alapállásokból – Wallersteintől Luhmannig – „világrendszeréről”, „világtársada-

lomról” már két-három évtizede sokan beszéltek, hogy messzebbre ne is menjünk vissza. A szupranacionális intézmények egyre növekvő szerepe kétségtelen bizonyíték erre, és ha a nemzetállamok szerepe csökken is, funkcióik – más szinten – nem maradnak betöltetlenül. De az új típusú intézmények, struktúráképző korporációk sorát hosszan lehet folytatni. Elég csak a „multik”-ra gondolnunk – ismét csak a makro-struktúrák jelentőségét húzva alá. (S ha ezek az új típusú struktúrák – esetleg bizonyos társadalmi rétegeket is beleértve – minden bizonnyal túlnyúlnak az országhatárokon, maguk az országhatárok szerepe sem írható le teljesen. Ugyanaz a munkaerő, ugyanaz a képzettségi szint másképp értékesül például az Európai Unión belül és azon kívül; de magán az Európai Unión belül sem elhanyagolhatóak az országok közti eltérések.¹⁷⁾

Néhány vitakérdés és egy-két válaszkísérlet

Mennyire tartható a szigorú értelemben vett módszertani individualizmus?

Ha nem is tökéletesen fedi le, e kérdéskör erős átfedésben áll a mikro–makro problémával. Igaz, a „módszertani individualizmus” jelentését nehéz pontosan meghatározni, maguk a művelői sem egységesek, sok az igen szélesen vett értelmezés. (Egyes képviselői nem is azonosulnak a címkével.)¹⁸ Végül is kénytelen vagyok e megközelítést bizonyos – befolyásos – számomra kétségkívül mikro-orientációjú változataihoz kapcsolni.¹⁹

Mennyire tartható tehát az a törekvés, hogy akár az egyéni tulajdonságokat általában (pl. Elster módjára), akár az intencionális cselekvést (mint pl. Boudonnál) helyezzük a szociológiai kutatás középpontjába? A fentiekkel részben már megadtam a magam válaszát. Ha elfogadjuk, hogy a makro- (vagy csoport) szinten olyan emergens tulajdonságok jönnek létre, amelyek nem vezethetők vissza közvetlenül egyéni tulajdonságokra, nyilvánvalóan nemleges a válasz. Ugyanígy: ha elfogadjuk, hogy az intézmények a szociológia par excellence tárgyai közé tartoznak, s az intézmények olyan történeti képződmények, melyek többé-kevésbé függetlenek a mindenkori társadalmakat alkotó egyénektől, akkor ismét csak nemleges a válaszunk.²⁰

Személy szerint kiemelném a szociológia par excellence tárgyairól mondottakat. Ha ezektől az előfeltevésektől eltekintենék, a szociológia valószínűleg fokozatosan feloldódna részben az egyéni döntések racionalitását tanulmányozó közgazdaságtanban, részben a személyes motívumokat vagy a közvetlen interakciókat tanulmányozó szociálpszichológiában. (Valójában nem vaklármá az a fenyegetés, amelyet az említett *Die Zeit*-vita vetett fel a szociológia esetleges talajvesztéséről.)

De induljunk ki a cselekvés, az intencionális cselekvés (vagy egyéni döntés) oldaláról. Tekintsük annak a Max Webernek a cselekvéstipológiáját, akit a módszer-

tani individualizmus hívei általában magukhoz közel állónak tartanak. A cél- és értékracionális, valamint a habituális és az érzelmi-indulati jellegű társadalmi cselekvés közül az alternatív lehetőségek közti mérlegelő választás kritériumának csak a tipológia első tagja felel meg. Viszont például a mindennapi viselkedést tipikusan jellemző habituális cselekvések aligha értelmezhetők a racionális választás oldaláról (Herbert Simon is korlátozott racionálitásról beszélt modellje kulcskategóriáját illetően). S ha a nem-szándékolt következmények elméletéről van szó, itt is inkább a nem-szándékolt következményt generáló mechanizmusok az érdekesek, mint az – esetleg triviális – kiinduló egyéni szándékok.

Mindez persze nem jelenti az egyéni motívumok, érdekek teljes kiiktatásának igényét, inkább csak azt, hogy az esetek jelentős részében nem ezek, hanem az intézmények, a viszonylatok, strukturális tulajdonságok, továbbá a kulturális képződmények, szimbólumrendszerek képezik a szociológiai elemzés kifejezett tárgyát. Az egyéni szint, az egyéni motívumok bevonása sokszor felesleges (tehát ilyenkor többé-kevésbé biztonságosan átugorhatjuk ezt az elemzési fázist): vagy mert triviális összefüggésekről lenne szó, vagy mert az egyéni cselekvések mögött meghúzódó motívumok, szituációk olyannyira esetlegesek, hogy egyenkénti számbavételük inkább homályosabbá, mint tisztábbá tenné a szociológiai magyarázatot.

Természetesen léteznek a szociológiai elemzésnek olyan tárgyai, amelyeket az egyéni választás nagyobb mozgástere jellemez, és ahol valóban elengedhetetlen a személyes motívumok, a döntési szituációk elemeinek konkrét számbavétele. Mivel e szituációs tényezők közt az intézményes adottságok, viszonyrendszerek ekkor is jelen vannak, az ilyen témák a többszintű elemzés kifejezett térré válnak, ahol a többrétű megközelítés a problémák mélyebb megragadásának fontos feltétele.

Mennyire elengedhetetlen a többszintű elemzés igényének általános érvényesítése?

Ahogy az előbb tulajdonképpen válaszoltam rá, általában véve ez volna az ideális megoldás, de a legtöbb esetben a gyakorlatban nehezen oldható meg. S nem csak praktikus kutatástervezési, finansziális okokból: hanem mert sok esetben annyira szerteágazó, szinte interdiszciplináris tárgykört implicálna, melynek lefedése túlmenne egy kutató, akár egy kutatócsoport keretein. Elfogadom azt a következtetést, amelyre Peter Blau pályafutásának vége felé jutott el: indokolt lehet (legalábbis átmenetileg) a makro- és a mikro-szint külön-külön történő elméletépítése.²¹ Ez valószínűleg a társadalomkutatásban is létrehozhat egy olyan szintek (tehát nem ágazatok) szerinti differenciálódást, mint amilyen a természettudomány ágazatai között, illetve ágazatain belül is végbement²² (amelyet aztán olyan szintéziskereső megközelítések, köztes ágazatok követhetnek, amilyenre a természettudományokban ismét számos példa van)²³.

Végző soron beszélhetünk-e valamilyen trendről, trendváltásról? Mondhatjuk-e, hogy ha a hatvanas–hetvenes–nyolcvanas évek inkább a mikro-irányt helyezték előtérbe, a nyolcvanas–kilencvenes években, s az előttünk álló egy-két évtized során megfordul a tendencia? Elég nehéz erre válaszolni, nem egyértelműek a fejlemények. Vegyük a kapcsolathálózati irányzatot, amelyet talán jobban át tudok tekinteni. Önmagában egyik szinthez sem kapcsolható; lényegét illetően elvben kapcsot jelentene a két vonatkozás között, valójában igen jelentősek az egyes alirányzatok hangsúlykülönbségei. A szociometriából kinövő megközelítés vagy a személyes kapcsolathálózatok kutatása inkább a mikroszinthez kötődik, viszont a – főleg a nyolcvanas évektől elterjedő strukturális elemzés (jellemző módon az ide sorolható kutatók jelentős része az irányzatot már nem is „hálózati”, hanem „strukturális elemzés” címkével illeti) – inkább a makro-oldalhoz. De hasonló jelleggel értelmezhetők a szociológia néhány más ágazatában, például a struktúra-, rétegződés-, illetve mobilitáskutatás terén megfigyelhető tendenciák (például az osztályelemzés előtérbe kerülése – egyáltalán az osztálykategória újból „szalonképessé” válása –, a mobilitáskutatás terén az egyéni mobilitás mellett a csoportszintű, így a foglalkozásosztály-mobilitás előtérbe kerülése. Lehetséges, hogy ebben a vonatkozásban is érvényesül egyfajta ciklikusság: a szociológiai elméletek, paradigmák versengésében bizonyos időszakokban hol a mikro-, hol a makromegközelítések kerülnek előtérbe.

Magukat a mikro–makro vonatkozásban jelentős teoretikusokat, munkásságuk alakulását tekintve is tulajdonképpen nyomon követhetők egyfajta tendenciaváltás nyomai. Arról már említést tettem, hogy Peter Blau a pályája kezdetét jellemző mikromegközelítésből fokozatosan makroirányba tolódott el. De legfőbb vitapartnerénél, James Colemannél is hasonló jelek fedezhetők fel pályafutása utolsó évtizedében – különösen ha sajátos társadalmi-keletkezés-felfogására gondolunk, amely kifejezetten a fogalom kollektivistikus értelmezési vonulatához sorolható, és ahol csak halványan jelenik meg a szociális erőforrások egyéni birtoklásának vagy konvertálásának kérdése. Vagy említhetnénk Mancur Olson, akit 1965-ös alapműve ugyancsak a mikro-vonulathoz sorol, a nyolcvanas években megjelent kötete (*A nemzetek felemelkedéséről és hanyatlásáról*) azonban már erősen makro-színezetű. Persze az is lehetséges, hogy ezekben és más esetekben nem annyira trendváltásról, vagy a longitudinális folyamatok terminológiájában periódus-hatásról, hanem inkább életciklus-hatásról van szó (magyarán az idősebb életkorral együtt járó determinisztikusabb gondolkodásról, miszerint – kissé poentírozva – az öregedés biztos jele, ha valaki a mikro felől a determinisztikusabb makroirányzat felé tolódik el).

A paradigmák versenyében végző soron konkrét társadalmi problémákkal kapcsolatos megoldóképességük, prediktív kapacitásuk dönthet. Amint az *American Journal of Sociology* hasábjain nemrég lefolyt szimpózium is konstataulta, a kelet-közép-európai rendszerváltás előrejelzését, s a folyamat etapjait illetően, valójában sem a mikro-, sem a makroirányzatok nem jeleskedtek.

Jegyzetek

- ¹ Az előbbi két vetület megkülönböztetését hangsúlyozza Farkas 1997.
- ² Amellett különösen erre a vetületre vonatkoznak a helyenként terméketlen ontológiai kérdésfeltevések kerülésére vonatkozó fenti megjegyzéseim.
- ³ Bár kétségkívül áttételesebb befolyásról van szó, legalább e jegyzet erejéig indokolt említést tenni arról a diszciplínán kívülről beszüremelő hatásról, amely a szociológiát – mindekelőtt racionális döntés elméletén keresztül – a közgazdaságtan felől érte. Az addig uralkodó keynesiánus makroökonómiai megközelítés ázsiója a hevenyes évek világgazdasági válságjelenségeinek gyenge magyarázata/előrejelzése nyomán erősen megkopott, és egy határozott fordulat – a chicagói iskola életörése – nyomán a mikroökonómiai elméletek vették át a vezetést. Ez utóbbiak teoretikus eleganciája is olyan vonzerő, mely más diszciplínák, így a szociológia felé is kisugárzott, a logikailag levezethető egzakt cselekvés-elemzés lehetőségét villantva fel. E tendenciákról az amerikai tapasztalatok alapján hangsúlyosan szól Róna-Tas (1991).
- ⁴ A hazai irodalomban Moksony (1986) foglalkozik kimerítően e kérdésekkel.
- ⁵ Nem kétséges, a módszertani individualizmus számos képviselője a megközelítést makroszociológiai témákra, így például az intézmények, normák kialakulására vagy a globális értelemben vett piac működésére is érvényesíteni kívánja. Itt ugyanakkor különösen hangsúlyozandó a megközelítésbeli és a tematikus vetület megkülönböztetése. Hogy az utóbbi példát, a piacok működését vegyük, nyilvánvaló, hogy csupán a közvetlen tranzakciók alapján nem „aggregálható fel” mikro-szintről az olyan globálisabb jelenségek alakulása, mint például az infláció mértéke vagy éppen a tőzsdeindexek szintje, és akár ehhez, akár ahhoz, számos egyéb – intézményes, szervezeti, kulturális-szimbolikus – tényezőt, a makroelemzés tipikus tárgyait kell figyelembe vennünk. (Sőt – ahogy például Burtnek az ágazati, a termékárak alakulására vonatkozó, a strukturális autonómia fogalmát bevonó elemzései jelzik –, a konkrét piaci tranzakciók vonatkozásban is gyümölcsöző lehet a strukturális tényezők figyelembevétele.) E megjegyzéseim jórészt a racionális döntés elméletére is vonatkoznak.
- ⁶ A vetület raegjelölésénél a többesszámmal kívánom érzékeltetni, hogy itt korántsem homogén szemléleti irányokról van szó. A funkcionalizmus és strukturalizmus például korántsem szükséges, hogy együtt járjanak (mint ahogy számos esetben igen távol állnak is egymástól).
- ⁷ A határtudományok megjelölésénél nem törekedtem teljességre, az adott diszciplínák felüntetetésével inkább a mikro- és makromegközelítések egy-egy jellegzetes szemléleti pozícióját kívántam érzékeltetni. A kulturális antropológia vagy a politológia például igen közel áll a szociológiában, és a velük kapcsolatban felvetődő metodológiai dilemmák is sok tekintetben hasonlóak. (Ha mégis felmerülne a besorolás igénye, inkább a makromegközelítésekhez sorolnám őket közelebb.)

- ⁸ A survey-technikáknak a makro-térfélhez sorolása bizonyára sokakban aggályt ébreszt. Itt mindenekelőtt a survey-felvételeknek a – reprezentativitáson alapuló – tipikusan nagyobb entitásokra irányuló jellegére gondolok, még ha többnyire személyes felvételeken alapulnak is. El kell ismernem, hogy itt zavart okozhat a mikro–makro fogalompár (megközelítés- és méret-) vetületeinek együttes szerepeltetése a sémában. Mint ahogy az is kétségtelen, hogy az adott megközelítés kapcsán számos esetben joggal vetődik fel a kontextuális összefüggések mellőzése. (Az adott besorolás mellett szól ugyanakkor, hogy az utóbbi típusú kifogás leggyakrabban épp a mikro-térfél képviselői részéről hangzott el.)
- ⁹ A mobilitáskutatás valójában a szociológiának azok közé a területei közé tartozik, ahol meglehetősen nehéz a mikro–makro-dimenzió szerinti besorolás. A Blau–Duncan-féle alapvetés után a státusz-szerzés wiscosini iskolája inkább a mikro-vonatkozásokra koncentrált, az európai fejlemények (így Goldthorpe és mások CASMIN-projektje) ehhez képest közelebb kerültek a makroszemléletmódhoz. Hogy azonban itt sem egyszerűen amerikai–európai elágazásról van szó, arra Breiger újszerű – igaz a mobilitáskutatás mainstream-vonalába még nem igazán adaptált – strukturális megközelítése példa, melyet az említettek közül leginkább jellemez (az osztályhatárok feltárására irányuló) makrohangsúly.
- ¹⁰ E fordulattal a Blau tiszteletére szerkesztett tanulmánykötet (Calhoun et al. 1990) több szerzője is – egyetértőleg vagy sem – kiemelten foglalkozik.
- ¹¹ Legalább ennyire vonatkozik ez a hazai irodalomra. Bizonyos kivételt jelent Szántó Z. tanulmánya (1990) Fararo és Skvoretz (1987) – részben Blau elméletéből strukturális kiinduló – szintetizáló intenciója nyomán.
- ¹² Bár az emergens tulajdonságok valóságosként elismerése általában véve a makromegközelítések központi eleme, nem állítható, hogy a mikromegközelítésekben ez a kérdés fel sem merül. Így a cselekvés nem szándékolt következményeinek Boudonnál (1981) hangsúlyosan tárgyalt jelensége is egyfajta – a személyes motívumoktól függetlenedő – emergenciaként értelmezhető.
- ¹³ Mint még kitérek rá, másfelől akceptálom Blaunak a szintek szerinti elméletépítésre irányuló igényét. E helyen csupán az összekapcsolás elvi lehetőségének teljes kiiktatásával szemben teszek kifogást az elemzési tárgyak meghatározott típusára vonatkozóan.
- ¹⁴ Coleman és Fararo – a 2b) ponttal kapcsolatos – itteni megjegyzésével viszont teljes mértékben egyetértek. Mint még utalok rá, magam is úgy vélem, hogy a cselekvés oldaláról kiinduló megközelítéseknek mindenekelőtt azt kell tisztázniuk – például a weberi négyes tipológiából kiindulva –, hogy az adott situációban milyen cselekvéstípussal van dolgunk. Lehetséges, hogy Colemanék erre gondoltak a motívum pszichológiai modelljéről szólva, és akkor a dolog lényegét illetően nem érvényes a kifogásom (bár azt erre az esetre vonatkozóan is fenntartanám, hogy nem utolsósorban szociológiai, illetve kulturális tényezők szabják meg, hogy egy adott situációban például a célracionális vagy a habituális cselekvésmozzanatok dominálnak).

- ¹⁵ Hogy ne csak a történeti dimenzióról, hanem az új keletű kérdések közül egy aktuálisan felvetődőről is említést tegyünk: területi (települési vagy választóköri) adatokból kiindulva, a szóban forgó szimulációs eljárás révén olyan sokakat foglalkoztató kérdésekhez is közelebb juthatnánk, hogy a legutóbbi népszavazás alkalmával a „nem” szavazatok valóban a parlamenten kívüli pártok szavazóihoz kötődtek-e elsősorban, s ha igen, milyen arányban.
- ¹⁶ Mindez korántsem jelenti a mikromegközelítéseknek a status quo-orientált gondolkodással való azonosítását. Bizonyos körülmények között épp a – főként egyes interpretatív válfajaik által kultivált – konstruktivista szemléletmód hathat a változások, a megkövült intézmények újradefiniálása irányában.
- ¹⁷ A szociokulturális kontextus hasonló fejleményei kapcsán a „társadalmi” – más formák közt – továbbra is alapvető jelentőségét hangsúlyozza ugyancsak Somlai, P. (1998).
- ¹⁸ E sokirányú interpretációs problémáról átfogóan számol be Orthmayr (1997).
- ¹⁹ Az adott intézmények szerepét akceptáló „institucionális individualizmust” ugyanakkor nem tudom igazából értelmezni.
- ²⁰ Nem vitatom, sőt méltánylom ugyanakkor a metodológiai individualizmus egyes képviselőinek törekvését különböző makro-jelenségek megközelítésére. Ezzel kapcsolatban lásd ugyanakkor a kiinduló sémához fűzött 5. jegyzetemet.
- ²¹ Ez nem jelenti, hogy lebecsülném az olyan átfogó, szintetizáló törekvéseket, mint amelyet például a hazai társadalomkutatásban is befolyásos Bourdieu-féle habitus-elmélet implikál. Bár e szerzőt különösen nehéz „beskatulyázni”, alapjában homologikus jellegéből kiindulva (Alexander tipológiáját alapul véve szerintem itt a makro–mikro kapcsolat negyedik válfajáról, egy aránylag alacsony egyéni személyes szabadságfokot tételező, szubjektív–interpretatív makromegközelítésről van szó), ugyanakkor ezt a teóriát sem gondolom a probléma végső, megnyugtató megoldásának.
- ²² Arról, hogy a mikro–makro átmenet, a makrotörvényeknek a mikrotörvényekből való levezethetősége a természettudományokban sem egyszerű probléma, lásd Popper 1997 (281–284).
- ²³ A társadalomtudományok esetleges újrastrukturálódása kapcsán Wallerstein és szerzőtársai (1996) is felvetik például a mikro–makro dimenzió szerinti tagozódás elvi lehetőségét.

Hivatkozások

- Alexander, J. 1988. *Action and Its Environments. Toward a New Synthesis*. N. Y.: Columbia University Press
- Alexander, J.-B. Giesen-R. Münch-N. Smelser (eds.) 1987. *The Micro-Macro Link*. Berkeley-L. A.: University of California Press
- Alker, H. 1974. A Typology of Ecological Fallacies. In: Dogan, M.-S. Rokkan (eds.) *Social Ecology*. Cambridge: M.I.T. Press
- Bartal, A. M. 1997. A kék madár zuhanórepülése – avagy quo vadis (német) szociológia? *Szociológiai Szemle*, 3, 159–168.
- Blau, P. 1987. Microprocess and Macrostructure. In: K. Cook (ed.) *Social Exchange Theory*. Newbury Park: SAGE Publications
- 1994. *Structural Contexts of Opportunities*. Chicago: Chicago University Press
- Blau, P.-J. Schwartz 1984. *Crosscutting Social Circles. Testing a Macrostructural Theory of Intergroup Relations*. N. Y.-London: Academic Press
- Boudon, R. 1981. *The Logic of Social Action*. Boston: Routledge, Kegan Paul
- Breiger, R. (1974) 1988. The Duality of Persons and Groups. In: B. Wellman-B. Berkowitz (eds.) *Social Structures: A Network Approach*. Cambridge: Cambridge University Press
- Burt, R. 1982. *Toward a Structural Theory of Action: Network Models of Social Structure, Perception and Action*. N. Y.: Academic Press
- Calhoun, C.-M. Meyer-R. Scott (eds.) 1990. *Structures of Power and Constraint*. Papers in Honour of Peter Blau. Cambridge: Cambridge University Press
- Coleman, J.-T. Fararo 1992. *Rational Choice Theory. Introduction*. Newbury Park: SAGE Publications
- Collins, R. 1988. *Theoretical Sociology*. San Diego-N. Y.: Harcourt Brace Jovanovich
- Eisenstadt, S.-H. Helle (eds.) 1985. *Perspectives on Sociological Theory*. Beverly Hills: SAGE
- Esser, H. 1993. *Soziologie. Allgemeine Grundlagen*. Frankfurt-N. Y.: Campus
- Fararo, T. J.-Skvoretz, J. 1987. Unification Research Programs: Integrating Two Structural Theories. *American Journal of Sociology*, 1183–1212.
- Farkas Z. 1997. *A társadalmi viszonyok*. Miskolc: Bíbor Kiadó
- King, G. 1997. *A Solution to the Ecological Problem. Reconstructing Individual Behavior from Aggregate Data*. Princeton: Princeton Univ. Press

- Moksony F. 1986. *A kontextuális elemzésről*. Budapest: KSH
- Orthmayr I. 1997. Módszertani individualizmus. *Szociológiai Szemle*, 3, 3–32.
- Popper, K. 1997. *A tudományos kutatás logikája*. Budapest: Európa
- Ritzer, G. 1991. *Metatheorizing in Sociology*. Lexington: Lexington Books
- Robinson, W. 1950. Ecological Correlations and the Behavior of Individuals. *American Sociological Review*, 15, 351–357.
- Scheuch, E. 1974. Social Context and Individual Behavior. In: M. Dogan–S. Rokkan (eds.) *Social Ecology*. Cambridge: M.I.T. Press
- Somlai P. 1998. Sizing up the Forest, or Brief Reflection on the Question of Whether There is Such a Thing as Society. *Canadian Journal of Sociology*, Special Issue (in press)
- Symposium on Prediction in Social Sciences 1995. *American Journal of Sociology*, May, 1520–1626.
- Szántó Z. 1990. Rétegződés vagy/és struktúra. *Replika*, 2–3.
- Wallerstein, I. et al. 1996. *Open the Social Sciences*. Stanford: Stanford University Press